
ADRIEN'İN TEŞRİİ SİYASET VE ISLAHATI (1)

Adrien'in saltanatı Roma devleti ve Roma hukuku tarihinde yeni bir devrin başlangıcına işaret eder (2). Adrien, Britanyayı ziyaretinin hatırasını TYNE den SOLVEY e kadar ördürdüğü bir duvarla ölmezleştirmiştir. İnşası, İmparatorun daha fazla fetihlerden feragatinin, hatta evvelce Romaya ait bulunmuş olan toprakları bile terk arzusunun bir ifadesi demek olan bu duvar, Ad. in muhafaza ve idaresinde alıkoymağa hazırlandığı mıntıkanın sınırlarını çiziyordu. Bu duvar öyle en kestirme ve en kolay yolu takib ederek değil müstahkem sâhanın ötesinde, civardaki barbarları gözlemeğe elverişli noktalardan geçerek yükseliyor ve, sayesinde cenuba doğru uzanan ülkede medenilik ve sükûnun temini kolaylaşmış olan, müstahkem hudud havalisinin bir

[1] Bu yazı, 1933 yılının Birinciteş. 27 sinde Cambridge üniversitesinin hukuk fakültesi azalarına, asıl metninden okunmuştur, İngilizce yeniden yazılması için yardımda bulunmuş olan Mr. A. H. Campbell ve Mr. G. H. Stevenson'e çok minnettarım.

[2] H. F. Hitzig, *Die Stellung Kaiser in der römischts-geschichte* (1892); De Visscher, *Conferanze per il XIV centenario delle Pandette* (Milano, 1931), p. 62 ff.

izah ve ikmalini istihdaf ediyordu (3). Ad. nin gayesi, Roma dünyasını yeni sınırlarile çerçeveslenen topraklara sulh ve nizam getirmektir. Böylece taht üzerinde bir asker olan Ad. le bütün şöretini REN havalisindeki muvaffakiyetli savaşlarına borçlu olup İmparatorluğunda Roma hududlarını aşağı Tunaya ve şarka doğru yaymış bulunan Slefî Trajan kuvvetli bir tezat teşkil etmektedir. Ad. in tahta cülûsunda, İmparatorluk, evvel ve sonra gelen her hangi bir zamanda olduğundan daha kuvvetli idi. Yalnız malî ve askerî vasıtaları son derecede zorlanmış ve hakikaten çok defalar lüzumundan fazla tazyik edilmiş bulunuyordu. Fakir malikâne sahibleri, küçük kasabalar, Roma kültür ve feyzinin bu kaynakları ızdırıp içinde ortadan silinmeğe yüz tutmuşlardı.

Saltanının ta ilk günündenberi Ad. in güttüğü gaye savaş değil, sulh ve sükûndur. Elde edilen yeni barış, ölçülü bir iç islahat ve kültür yayımı siyasetine, hükümdarın yüksek şeref ve vazifelerinin felsefî anlamı üstünde yükselen bir iç siyasete hizmetkâr kılınmıştı. Seyahatleri esnasında kazandığı tecrübeler bu gibi yeni tasavvurlarının kuvveden fiile çıkmasına hizmet ettiler. Ad., Stoik telâkkiye uyararak kendisini bir İmparator olmak sıfatıyla zengin, fakir gözetmeksizin ilk vazifesi halkı korumak olan, en başta bir devlet hizmetkârı görüyordu. Emeli, ezeli ve cihanşümül İmparatorluğunda sulhu ebedileştirmek ve halkının saadetini, her yerde hâzır ve nâzır olan hükümdarlarının akıl ve zekâsı sayesinde lâyıkile koruyabilmektir. Ad. le bir askerinin yerine bir devlet adamı geçmiş ve askerî faziletlerden daha çok amelî akla kıymet verilmişti. tabiatında mevcut bir çok tenakuzlara rağmen, kuvvetli şahsiyeti yeni İmparatoru tebaasının üstünde yükseltilere çıkardı. İmparatorluğun doğu ve batı kısımlarının her ikisinde de aynı kuvvetle sürüp gelen Hellenizm fikirleri Ad. in saltanatı zamanında bütün İmparatorluğa nüfuz etti. İmparator, eyaletlere karşı hususî bir alâka gösterdi. Ve buralarda âdeta bir nevi milli duygu inkişaf etmeğe başladı (4). Lâkin bütün bun-

[3] R. G. Collingwood, The archeology of Roman Britain (1930), p. 77 ff.

[4] Rostovtzeff, Social and Economic History of the Roman Empire (1926), p. 119.

ların hepsinin üstünde İmparator yükseliyordu. O İmparator ki, kendini halkının hizmetkârı addeden tavazuuyla enteressan bir tezat teşkil etmek üzere, meziyetleri onu tebaasının gözünde Allah-la bir hizaya getirmişti. Alelâde bir nefer hayatının bütün güçlüklerini ordusile paylaştığı zamanlarda askerleri için sadelik ve feragatın bir örneği olan İmparator, aynı zamanda, İmparatorluğun bütün azamet ve şevketini de nefsinde canlandıran bir ilâh idi (5). Adriyen, Augustus Prîncipate'inin an'anelerini takip eder görünmesine rağmen Augustus'dan sonra gelen mücedditlerin belki de en büyüğü idi (6). **Maksadını** göz kamaştırıcı işler ve sözlerle değil, gerek siyaset ve gerek hukuk âleminde meydana getirdiği yenilikleri muvaffakiyetle başaran sessiz ve gösterişsiz bir çalışma kudretile elde etti.

Sulh sever büyük hükümdarlar, ekseriya âdil idareleriyle muztarip eyaletlerin dertlerini candan dinleyişleri ve fakir tabakayı himaye edişleriyle zamanları üzerinde yaptıkları silinmez tesirlerin yanı sıra, arkalarında hâkimiyetlerinin gözle görülür nişanelerini de bırakmak iştihakile yanarlar. Sulhsever büyük idarecilerin, sadece şehirler kurdurmakla kalmayıp, plânlarını kendi ellerile çizdikleri eserleri karşısında bugün bile seyircilerini hayranlıkla dolduran büyük birer mimar oldukları nadir görülen hallerden değildir. Yalnız büyük bir mimar ve zeki bir idareci değil aynı zamanda büyük bir savaşçı olan Papa ikinci Julius'dan fazla, ihtiyarlık günlerinde zevkini sürdüğü uzun sulh senelerini, halkının himaye ve ihtimamına olduğu kadar, binalar kurmağa da hasretmiş ve tıpkı Ad. gibi felsefi mutlakiyetin bir sembolü olmuş olan büyük Fredrik'i düşünüyorum. Ad. yalnız bir çok şehirler kurmak ve en gözde şehri olan Atinayı genişletmekle kalmadı; Roma ve civarında da ölmez hatıralar bıraktı. Bugün Forumu onlarsız tahayyül edemediğimiz Via Sacra üzerindeki Venüs ve Roma mabetlerinin plânlarını Ad. kendi elile çizdi. Bir yandan Agrippa hamamlarını yeniden yaptırırken öbür yandan da Michelangelo'nun (desegno angelico e non umano) diye tasvir et-

[5] L. Parret, La titulature impériale d'hadrien (1929), pp. 31, 98.

[6] P. Bonfante, Corso di Diritto Romano, vi (Le successioni, 1930), 393 ff. L'imperatore Adriano, il principe più rivoluzionario dell'era classica.

tiği Pantheon'u kurdu. Bugünkü St. Angelo şatosu Ad. in mezarıdır. Vatican şehrine Ad. in Pons Aelius'ü ile yaklaşılır. Ve plânını kendi elile çizerek Roma kapılarının ötesinde Tibur da yaptırdığı yazlık evi, Villâ Adriyena, bugün bile büyük ve eşsiz İmparatoru yada getirtmektedir (7). Dağdağasız bir iç ıslahat aşkıyle, mimarî hırs ve heyecanı arasında tesadüfî bir bağlılıktan daha fazla bir şey vardır. Çünkü tertipli bir idare ile biriktirilip de askerî maksadlar uğrunda harcanmıyan sermayeler pek yerinde olarak inşaata hasrolunabilirler. İmparatorun her şeyi yeni bir tasavvurun çerçevesinde canlandıran ve şekillendiren kudretli şahsiyeti kendini birbirine bağlı şu iki tezahürda teslim ettirebilir: İç ıslahat plânlarını dikkat ve sükûnetle çizen bir eli harekete getiren kuvvet, müstesna bir binanın ölçülü güzelliğine can veren eli harekete getiren aynı derin köklü sükûn ve ahenk arzusundan başka bir şey değildir.

Roma iktisad tarihi üzerinde en salâhiyetli bir söz sahibi, İmparatorluğun ekonomik ihtiyaçları hakkında Ad. in, diğer İmparatorların her hangi birinden daha derin bir bilgiye malik bulunduğu ve vergileri indirmek, idareyi ıslah etmek ve İmparatorluk malikânelerine, madencilik ve ziraata müteallik muvakkat tedbirler almak suretile İmparatorluğun temellerini kuvvetlendirmiş olduğuna işaret etmektedir (8). Bizi bundan daha çok Ad. in adli sahadaki ıslahati alâkadar eder. Ad. kuvvetliye karşı zayıfı, zengine karşı fakiri, honestiores'e karşı hümilioresi, potentiores'e karşı, tenuiores'i müdafaa eden ilk hükümdardı.

Aşağıdaki hikâyede de görüldüğü veçhile, ihtiyaç ve zaruret gördüğü yerde hemen yardıma hazır olan İmparatorun mümeyyiz vasfı herkesin derdini dinliyecek kadar zamana malik olmasıydı (9). Bir gün maiyetile yolda giderken istidasını takdim etmek üzere hınçkınlık içinde yanına yaklaşan bir kadını vaktim yok, diyerek reddetti. Fakat kadın, mademki vaktin yoktu

[7] F. Gregorovius, Kaiser Hadrian (3 rd ed., 1884), P. 439 ff.; B. W. Henderson The Life and Principate of the Emperor Hadrian (1923), P. 235 ff.

[8] Rostovtzeff, I. C., P. 315 ff.

[9] Dio 69, 6, 3.

İmparator olmamalıydın, cevabını verince derhal durarak kadının şikâyetini dinledi Ad. in karakterindeki bu hususiyet, hiç değilse kısmen, insanların umumî haklarına dair akıydesile devrin idare ve kanunlarına nüfuz etmeğe başlamış olan Stoicismin tesirinden ileri gelmektedir. Daha karakteristik olan emirlerinden bir kaçına işaret etmek bize kâfi gelecektir (10). S. C. Juventianum âli mahkemesinde mala fides (süniyyet) le bona fides (hüsnü niyet) arasındaki farka çok ehemmiyet verilmiştir (11).

Cezaî meselelerde dahi kasd aynı ehemmiyetle telâkki edilmiştir. Bir adam öldürüldüğü zaman ceza, neticeye göre değil, kasda göre tayin edilir. (In malefisiis voluntas spectatur, non exitus) (12). Bir hudud, bilmemezilik (per ignorantiam) veya bir kaza eseri (fortuito) olarak tecavüze uğrıyacak olsa mütecavizin cezası ancak hafif bir hükümdür (13). Bir çok vesikalar şahitlerin ifadelerini ve diğer delilleri tartıp tetkik ile meşguldürler [14]. Her yerde İmparatorun fatanet ve ihtiyatı kendini göstermektedir. Zayıfların himayesi yolunda gösterdiği hususi ihtimam, kadınlara, çocuklara ve esirlere karşı yapılacak muameleleri tayin için vazettiği kanunlarda zahirdir. Devrinin âli mahkemelerinden birisi, bir (S.C.) si, üç çocuk sahibi bir ananın çocuklarına varis olacağını kabul eder [15]. Aşağıdaki emrin ayrı bir hususiyeti vardır: Bir baba ile oğul muharebede ölmüşlerdi. Fakat hangisinin daha evvel öldüğü kestirilemiyordu. İmparator, babanın oğlundan evvel ölüp dolayısıyla oğlun babaya varis olduğunu farz ve kabul etti. Neticede oğlunun varisi sıfatile mülk anaya hükümlü oldu [16]. Bir oğulla, ihmal ettiği ve tanımak is-

[10] Haenel, Corpus legum ab imp. Rom. Ante Just. Iatarum (1857), PP. 85-101.

[11] Digest 5, 3, 20, 6.

[12] Digest 48, 8, 14.

[13] Digest 47, 21, 2: «Quod si per ignorantiam aut fortuito...»

[14] Digest 22, 5, 3, 1; 32, 5, 3, 2; 32, 5, 3, 3; 22, 5, 3, 4; 22, 5, 3, 6; 48, 18, 1, 2; 48, 18, 1, 22; 48, 18, 17, 2; 48, 18, 21.

[15] S. C. Tertullianom.

[16] Digest 34, 5, 9, 1; cf. Beseler, Sav. Z. (Roman. Abt.) XLIV (1924),

temediği anası arasındaki münazaayı hâl münasebetile Ad., (Si tu eam non agnoscis matrem, nec ego te civem Romanum) beyanında bulundu [17]. Küçüklerin menfaati namına, İmparator, babası Lâtin fakat anası Romalı olan çocukların Roma hemşerisi sayılacakları esasını ortaya koydu [18]. Hatta bir civis Romana (bir Romalı) bir pregrinus le combium'suz (nikâhsız olarak) evlenmiş olsa bile, buna rağmen, çocuğu (justus patris filius) dır [19].

Patria potestas'ın süüistimali cezalandırılmıştır: (Patria potestas in pietate debet non atrociatae consistere) (20).

Ad., kölelerini öldürmekten efendileri menetti (21). Ve esirlerine lüzumundan fazla şiddetle muamele edenler memleketten sürüldüler. (22) Birçok emirler esirlerin serbest bırakılmalarına taraftardı ve işkence istimali tahdit edilmişti. Bir zan altında buldukları zamanlar ve aleyhlerinde çok kuvvetli deliller mevcut olup ta yalnız kendi itiraflarının matlûp olduğu haller müstesna, esirlere işkence yapılması memnudu (23). Mevzu kanuna göre işkence, efendileri öldürülmüş olan esirlere yapılabilirdi. Bu kanunun tatbiki, Ad. tarafından, ancak cinayetten haberdar olmaları muhtemel bulunan esirlere hasredildi (24). Fakat diğer taraftan Ad., hayatı tehlikede bulunan efendisini kurtarmak için, esirlerin canlarını fedaya mecbur olduklarında şiddetle ısrar etti (25). Bir borcu beraber tekeffül etmiş olanlardan yalnız bi-

[17] Hadriani sent. 14.

[18] Gaius, Inst. 1, 80.

[19] Gaius, Inst. 1, 77.

[20] Digest 48, 9, 5, interpolated according to Albertario, Riv. Intenza di Filosofia del Dir. XII. (1932), 12; Roberti, Studi Albertoni: (1933), 261; But it strikes me as fitting in tolerably well with the stoic conception of Had.

[21] Spart. Hadr. 18.

[22] Digest 6, 6; Gollatio 3, 3, 4.

[23] Digest 48, 18, 1, 1.

[24] Sart, Cadr, 18.

[25] Digest, 29, 4, 28.

risi borcun tamamı için alacaklı tarafından takibe maruz kalacak olursa, müddeaaaleyh matlubun tediyeye muktedir bütün kefiller arasında taksimini istiyebilirdi. Bu, lüzumsuz bir şiddeti ortadan kaldırmış oldu (26). Ad., hayatın verdiği usanç ve ıztıraplardan ileri gelen intiharlarla uğraşırken, Stoicism'in tesiri altında kalmıştır (27). Bir müntehirin malı, eğer müntehir oğlunun bir adam öldürdüğünü duyarak teessüründen intihar etmişse, müsadere edilmezdi (28). Ad. muhtelif kanunlarında hıristiyanlara eza ve cefa edilmesini meneder (29).

Şimdi, bu muhtelif ıslahatı bir yana bırakarak, alelûmum adli sahadaki ıslahatın bir mürşüdü gözüyle baktığım Ad. nın hukuk ilmi ve mevzu hukuk sahalarında başardığı işlere dönüyorum. Bu mevzu üç başlık altında mütalea edilebilir: (1) Ad. Edictın idame ve takviyesi için emirler verdi. (2) Consilium Principis'i kurarak emirler ıstarında kullandı. (3) Avukatların «responsa» larına müteallik kanunlar vazetti. Hadr. nın gördüğü işleri bu üç bakımdan anlamak ve taktir edebilmek için mutlaka bunların müşterek kaynaklarının tetkiki lâzım gelir ki bu kaynakta adli kaza, kanun vaz'ı işleri ve hukuk ilminin inkişafı ile meşgul yeni bir memurlar hierarşisinin başkanı sıfatiyle Princip tarafından işgal edilmiş olan makamdır. Bütün bu ıslahatın hüküm ve tesirlerini bilâhara münakaşa edeceğim.

Eski cümhuriyetçi hâkimlerin, Princeps'in asistanları mahiyetinde bir sınıf imparatorluk memurlarının yardımına ihtiyaç göstermiş olduklarını Hellenistik kiralıklardan öğrenmiş olan Ad., dolayısıyla Augustusun eserini tamamlamış olmak için, yeni istikametlere göre terbiye edilip yetiştirilmek üzere, bir resmî memurlar sınıfı vücade getirdi. Ad. bir adım daha ileri gitti. Devletle madun derece olan Equites'i tercih ederek Senators'ları reddetti ve azatlıları ise hiç nazarı itibara almadı. Ordo Equester'e gösterdiği rağbet Adr. nın idarî prensiplerinin en ehemmiyetlilerinden biridir. Adr. zeki ve işe yarar olan Equites'in nüfuzunu ihmaye ede-

[26] Gaiust, Inst. 3, 121.

[27] Digest 28, 3, 6, 7; Digest 29, 1, 34 pr.

[28] Digest 48, 21, 3, 5.

[29] Justinus, Apol. 1, 68.

rek, münevver sınıfın okumamış kütleler üzerindeki galebesini daha ileri götürdü (30). Cumhuriyetçi ananeleri takiben Augustus askerî ve sivil mesleklerde vahdeti iltizam etmiş olduğu halde, Hellenistik kırallar misali Adr. nı kuvvetli tesirleri altında büyük inkılâplar yapmaya sevk etmişti (31). Tamamile sivil mahiyette vekiller ve valiler yetiştirmek için hususî bir usul ihdas ederek, gelecek imparatorluğun bürokrasisine giden yolu ihzar etti (32).

Adr. nın bazı ıslahatı için vaktiyle tahta çıkışına karşı ordunun yapmış olduğu muhalefeti mes'ul tutmak ta mümkündür. Meskûkâtı üzerindeki yazılardan, imparatorun bir «Felix Roma», bir «aureum Sacculum» tesis etmeği ve «temporum felicitas» in teşvik edilmesini arzu etmiş olduğu anlaşılıyor. Meskûkâtı üzerindeki kelimelerden hiç birisi Adr. nin gayret ve didinmelerini «Tellus Stabilita» kitâbesi kadar açık bir surette canlandıramaz (33). Adr. nin emeli sulh ve sükûn dolu bir dünya kurmak olduğu için temelleri sağlam bir idareye muhtaçtı. İşte, içindeki bu sulh ve sükûn aşkı ona idarî ıslahatını ilham etti. Devletin mülkî hizmet ve kalem erbabı Adr. nın saltanatında dahi yüksek imtiyazların zevkini sürmekte bulunan Roma hemşerileri arasından seçilmiş olmakla beraber, mahallî azaları ve batı eyaletlerinin olduğu kadar doğu eyaletlerinin mümessillerini de ihtiva ediyordu. Mülkî ve askerî idareler arasında gitgide büyüyen ayrılık ve bu ayrılığı doğuran ruh, Adr. nın yapmış olduğu diğer inkılâplarını da hikmet ve mânasını izah eder. Bununla beraber bu cihet henüz kâfi derecede teyit edilmiş değildir. Bu gün adına bürokrasi dediğimiz vakıanın Adr. devrinde başladığına şüphe yoktur. Son günlerde yapılan araştırmalar bize, daha o zamanlar da, mülkî hizmetlerin dikkatle derecelenmeğe başladığını ve memurların

[30] Kornemann, Die röm. Kaiserzeit (Fercke-Norden, Eini. in d. Alt. -Wiss. III, vol. 2, 3, 1933), P. 81.

[31] Rostvtzeff, I. C., P. 318.

[32] Hirschfeld, Die Kals. Verwaltungsbeamten (2 nd., 1935), P. 426 ff. Kornemann, I. C., P. 103; A. Stein, Der röm. Ritterstand (Münch. Beitr. Zur Papyrusforschung ix, 1927), PP. 362, 442 ff.

[33] Illustration in Rostovtzeff, I. C., P. 36.

muhtelif ölçülerde maaş ve rütbeler aldıklarını isbat etmiştir (34). (Equester) lik memurlarına ait ünvanların bu zamandan itibaren tesis edilmiş olmaları mümkündür. İmparatorun sarayında o zamana kadar azadlılar tarafından icra edilen hizmetler birer devlet memurluğu addedilerek Equites'lerin ellerine bırakıldılar (35). Memur sayısının çoğalması ve muktedir azaların muvafakiyetlerinden elde ettikleri ümid ve semereler memurların bilgi, terbiye ve içtimaî varlıklarında öyle bir terakkiye yol açmıştı ki, artık İmparator bir mütehasıslar zümresinin yardımından her zaman emin olabilirdi.

Adriyenin İmparatorluk Consilium (Şûra) müessesesi, mutlaka bir mülki hizmetler kaleminin tesisile alâkadar olmalıdır. Bir İmparator için, en samimî dostlarını yanına çağırarak çetin meseleler üzerinde onların fikir ve nasihatlerini almak bir âdet olagelmmişti. Lâkin seyahat zamanlarında bile emrine âmade olmak üzere Ordo Equester'ler arasından seçilmiş âzalarla daimî bir meclisi şûra kuran ilk İmparator Adriyen olmuştur. Bu müşavirlerin bir kısmı zamanın en namdar hukukçuları arasından seçilmiş oldukları için en çok teşrii meselelerle uğraşırlardı. Kanunlar bu Meclis tarafından isdar edilir, hâkim veya davada hasım tarafların İmparatora havale ettikleri suallerin cevapları bu Meclisten çıkar ve neticede verilecek hüküm bu kararlara göre tayin edilirdi. Devamlı bir surette mer'î olmak üzere kanunlar neşretmek işi Adriyen'le başladı. Öyle ki, Constitutiones, Codex Gregorianus ve Codex Justinianus'un ilk ve son kolleksiyonları Adr. nin emirnamelerinden birile başlamaktadırlar. Aynı suretle eski «Responsa Prudentium» u dahi ele aldı. Lâkin Meclisi Şûranın kanunî azaları «Responsa Prudentium» la an'anevi adli düşünüş arasında bir aykırılık bulunmadığına kendisini temin ettiler. Bütün bunlardan elde edilen yeni bir şey varsa o da bu kararların namdar avukatların formulalarında gösterdikleri faaliyetlerden kazandıkları şerefle, İmparatorun bizzat oynadığı rol-dü. Medenî kanununun bir merkez etrafında muntazam ve salâhiyetli bir tarzda tefsir ve inkişafı başlı başına yeni bir şeydi. Bu,

[34] A. Stein, I. C., P. 431; B. Kübler, Röm. Rechtsgeschichte (1925), P.

[35] A. Stein, I. C., P. 458 ff., 478; Kornemann, I. C.

İmparator hizmetinde olmıyan mütehasısların karşısına tehlikeli bir rakip olarak çıktı. Acaba İmparator fermanları tarafından yeri alınmış olan «Ius Respondendi» nin âkıbeti ne olacaktı? En meşhur mümessilleri bile İmparator hizmetine girdikten sonra, artık gizli muhakeme usulüne hâlâ bir yer var mıydı? Ad. nin vücude getirdiği yeniliklerle usulü muhakemenin dahi yeni hızlar kazandığına şüphe edilemez. Bununla beraber, «Ius Respondendi» nin ne yolda Ad. nin tesiri altında kalmış olduğunu tespit etmek müşküldür.

Caius'un bu mesele hakkındaki ifadelerini izah da kolay değildir. Augustus, muayyen bazı avukatlara «responsa» «ex auctoritate principis» vermek hakkını tevcih etmişti. Bu «Auctoritas» her şeyden evvel, hâkimin malûm ve muayyen bir fikre bağlı kalmıya mecbur olduğu manasını taşııyordu. Ancak kazandığı hürmet ve teveccüh nisbetinde bir tesiri haiz olabilmek, «Auctoritas» ın bünyesi icabındandır. Lâkin, Ad. nin bu «Auctoritas» ı takviye etmiş olduğu görülüyor. Responsa'nın çok garip bir tarifi münasebetile Caius, Ad. nin bir emirnamesine işaret etmektedir. «Responsa Prudentium sunt sententiae et opiniones eorum, quibus permissum est iura condere» (36). Sanki insana, responsa tabiri ius respondendiye malik avukatların bütün yazılarını içine almış gibi geliyor. Caius devam ederek, hâkimin sententia'larla ancak birbirlerine tevafuk ettikleri zaman bağlı olup, birbirlerinden tehalüf gösterdikleri takdirde hangi noktayı nazarı tercih ederse onu takip edebileceğini söylemektedir (37). Burada bütün hukukî eserlerin ittifakı reyile tedricî bir surette elde edilmiş olan mutat «Auctoritas» la, tanınmış bir avukatın «Responsum» una atfedilen bir «Avuctoritas» ın karıştırıldığını zannediyoruz. Bunlardan ikincisi hakkında, Papinian çok sonraları, kaydi ihtiyatla, «ius. civile est. quod ex auctoritie prudentium venit» (38) diyor. Bu, âdeta örfe dayanan bir sultanın teyidini

[36] Gaius, Inst. 1, 7; Cf. 1, 2: «Constant autem iura populi Romani ex... responsis prudentium.»

[37] «Quorum omnium si in unum sententiae concurrunt, id quod ita sentiunt legis vicem obtinet; si vero dissentiunt, iudici licet quam velit sententiam sequi; idque rescripto divi Hadriani significatur.»

[38] Digest 1, 1, 7 pr.

aksettirir gibidir. Kurmuş olduğu emirnâmeler manzumesinin faaliyetine hâlel getireceği için Ad. nin hâkimleri böyle geçmiş zamanlarda yaşamış bir takım avukatların eserlerindeki fikir ve telâkkileri takibe mecbur tutacağına ihtimal verilemez. Caius'un Ad. ne izafe etmek ister görüldüğü kanun, bize kuvvetle, üç yüz sene sonraki Citations'ın Valentinian kanununun hatırlatmaktadır (39).

Talebelerimden biri, henüz basılmamış olan bir tezinde, Gaius metninin sonradan yapılan bir takım ilâveler ve dğeiştirmelemlerle tahrif edilmiş bulunduğuna dair ikna edici kuvvetli deliller zikretmektedir (40). Bunun tamamen bir hakikat olduğunu kabul edemem. Bununla beraber ihtiyar edilecek yegâne şık, Gaius'un çok büyük bir hataya düştüğüne inanmaktır. Had. emirnamesinin alelûmum fıkıh eserlerinin herhangi bir bağlayıcı kudretile değil de «responsum» un tatbik edilmek üzere çıkarıldığı muayyen hâdiselerdeki bağlayıcı kudretile meşgul olduğu muhakkaktır. Ve, Caiusün zamanında, «responsa» nin alelûmum fıkıh eserleri çerçevesinde, «sententae et opinionones» le bir telâkki edilmediği de muhakkaktır. Gene aynı tezde gösterildiği gibi, Ad. emirnamesi bu bağlayıcı kudreti avukatların muayyen hâdiseler zımında çıkardıkları «responsa» larına da pekâlâ vermiş olabilir. Bu ise İmparatorun itimadını kazanmış olan avukatlara bahşettiği yeni iktidar ve salâhiyetle hemahenkendir. Bu avukatlar İmparatorla Concilium (şûra) da oturdukları zaman nasıl emirler ıstar ediyorlar idiyse, yalnız başlarına oldukları zaman da ilzam edici kuvvette «responsa» lar vermeğe muktedir olmalı idiler. «Responsum ex auctoritate principis» e itibar kazandırmak için, Augustus'danberi inkişaf edegelmekte olan icraat, bununla en parlak mertebesine erişti denilebilirdi. Caius bunu mutlaka hukukî eserlerdeki noktai nazar beraberliğine atfedilen ehemmiyetle karıştırmış olacak. Institutes'in bu parçasını Ad. in halefinin emri altın-

[39] C. Theod. 1, 4, 3 (426): «... Scripta firmamus potior numerus vincat auctorum... Ubi autem pares sententiae recitantur, quorum pars censetur auctoritas, quos sequi debeat, eligat moderatio iudicantis.»

[40] Fr. Wieacker, Quellen zur Hadrianischen Justizpolitik (Freib. Rechtsgesch Abbandl. 1934.)

da yazan ve Adr. emirnamesinin metnini çok yakından tanıdığı muhakkak olan Caius'ün böyle bir hataya düşmüş olduğuna inanmak insana hakikaten güç geliyor. Bununla beraber, tahrif nazariyesini kabul etmediğimiz takdirde artık verilecek başka bir hüküm de kalmıyor (41). Hâkimi, Consilium'un aelûmum bir azası olup dolayısıyla İmparatorun resmî bir memuru sayılan bir avukatın fikirlerini takibe mecbur tutan bir Adr. emirnamesi, mütehassısların bükratik kazasına dahil responsayı da ihtiva edeceği için, İmparatorun umumî temayülüne elbette çok uygun gelecektir. Bu münasebetle Pomponius'ün anlatmış olduğu bir hikâyeyi burada zikredebiliriz (42). Bir viri praetorii (herhalde bir ex-praetors, binaenaleyh âyan sınıfından olmalı) «responsa» verebilmek için Ad. den izin istediği zaman, Adr. «hoc non peti sed praestari solere» cevabını verdi, ve herhangi bir kimse kendini halkın bir müdafii yerine koyacak kadar itimadı nefse malik olsaydı çok sevinirdim dedi. İmparatorun izni olmaksızın da responsa verilebileceği cevabında bulunduğu zaman, İmparator, belki de kendilerine «ius respondendi» verilmesi hakkında yapılmış olan bir ricayı kasden anlamamış göründü. Aksi takdirde «auctoritas» mı kendi şûrasının azaları için saklayıp, viri praetoriilere vermek istemediği belli olacaktı. Bu fıkra Adr. nin Consilium ve emirlere müteallik siyasetile «responsa» nın ilzam edici kuvvetinden bahseden emirnamesini yeniden birbirine bağlıyor gibi görünmektedir.

Ad. nin en maruf ve en mühim ıslahatı olup Julian'ın nezareti altında yapılmış olan edict'in son tashih ve tevhidî de aynı temayülü göstermektedir. «Viva vox iuris civilis», yeni hukukun bu

[41] H. F. Jolowicz (Hist. Introd. to the study of Roman Law (1932), P. 366 ff.), Agreeing with wlassak, says that Hadrian's rescript was intended to make it quite clear that only a definite common opinion to be discovered from the works of jurists that Gaius speaks of «responsa prudentium» and not of the «auctoritas prudentium»; cf. W. W. Buckland, Institutions of Rom Priv. Law (1931), P. 14; Manual of Rom. Pri. Law (1925), P. 18; G. Ches hein end son, I. C., P. 205, N. 3 (Only extended to the actual case),

[42] Digest 1, 2, 49.

zinde kaynağı, susturulmuştur. Her yeni praetor tarafından edict'in yeni baştan resmen neşri, ta son İmparatorluğa kadar devam ettiyse de praetor'un yeni çareler bulmak ve bunlarla yeni bir hukuk yaratmak iktidarı nihayete ermişti. Devamlı bir surette hissedilen yeni bir hukuk ihdası yolundaki ihtiyaç artık eskisi gibi formula nın elâstiki bünyesinde değişiklikler yapmak, her yeni hâdise için yeni bir formula icat etmek, ve bu yeni buluşları mütevali kanunlara geçirdikten sonra tatbikatta iyi netice vermiyenlerini bir yana bırakarak daima uzun yaşayabilmeğe liyakat gösterebilenlerini ipka etmek gibi yollarla karşılanamıyacaktı. İşte bütün bu inkişaf, hukukî tekâmül tarihi dünyasının bu en mümtaz örneği sona ermişti. Mütemadiyen değişmekte olan bir edict' bürokrasi sistemile kabili telif değildi. Praetor gibi bütün bir memuriyet hayatında hep kendi neşretmiş olduğu kanun hükümlerile amel etmiş olan bir memur, Ad. nin ihtas ettiği İmparatorluk memurları gurupu ile başbaşa çalışamazdı. Binaenaleyh İmparator, Cumhuriyet memurlarının kanunlar yaratmak ve neşretmek salâhiyetlerine nihayet verdi; ve praetor'un artık edğiştirmeye muktedir olamayacağı yeni ve ebedî edict İmparatorluk nizamının bir rüknü oldu. Praetor'u İmparatorun arzusuna göre tadil edilmiş olan Edict'e bağlayan S. C. (alî divan) Adr. nin programında noktai merkezi teşkil eder. Ancak bu münasebetledir ki biz Ad. nin kanunî tedris ve terbiye inkılâbına niçin el koymuş ve niçin daha ileri bir inkişaf ihtiyacını tatmin yolunda edict'leri bir vasita olarak kullanmış olduğunu anlayabiliyoruz.

Tevhit ve tarsin edilmiş olan edict üzerinde İmparatorun âmirane tefsirler yapmaya hususî bir salâhiyet ve iktidarı var mıydı? Justinien, Digestin mukaddemesinde, Edict'in mütemmim bir tefsirini veren bir «sanctio imperialis» den bahsediyor ve lâtince tercemesinde bu «sanctio» ya esas olarak ta Hadr. nin S. C. (alî divan) ını almak ister gibi görünüyor (43). Fakat S. C. (alî divan) İmparatora yeni haklar tevcih etmemişti. S. C. (alî divan) ın emri, praetor'un edicte itaat etmesi lâzım geldiği yolunda olup yunanca terceme dahi lâtince tercemede bahsedilen «nova auctoritas» ın İmparatora değil, praetor'a tevcih edilmiş olduğunu tavzih et-

[43] C. Tanta, § 18.

mektedir (44). Gerçi praetor, edict'in üzerinde tam ve âmirane bir tadil salâhiyetlerinden mahrum bırakılmıştı. Lâkin Had. nin yekvücut edict'nin boşluklarını gene kendi hükümleri dairesinde doldurmak suretile edict'i ıslaha mezun bulunuyordu. Burada da, praetor'a eski salâhiyetinin küçük bir parçasını olsun terke gönüllü olan İmparatorun tertipli ve ihtiyatkâr elini görmekteyiz.

Buraya kadar emirlerden ve consilium (şûra) dan, «responsa prudentium» dan ve edict'in tevhidinden bahsettik. Bunların, aynı zamanda, Roma hukuku ve kanun ilmi üzerindeki tesirlerini de tetkik etmemiz lâzımdır. Edict'in tevhidini ile kanun ilmi, asırlarca üzerinde verimli bir surette çalışmış olduğu bir işi kaybetmiş oldu. Eskiden praetor'ların bir davada müdafaalarıecessüm ettiren formula'lar tanzim ettiklerini binaenaleyh formula'ları tadil suretile elde edilmesi mümkün hukukî inkişafın müuhasıran praetor'ların elinde olduğunu düşünmek bir ihtiyat haline gelmişti. Fakat bugün biliyoruz ki «prudentes» lar yalnız «responsa» vermekle kalmayıp aynı zamanda formula'yı tanzim edebilmek için, taraflarla birleşerek onların münazaalarına da iştirak ederlerdi. Bu keşfi kendisine borçlu olduğumuz Roma hukuku usulü hakkında salâhiyetli bir söz sahibi şöyle diyor (45): «Yeni haklar tertibi ve böylece bilvasıta, tâbiri mahsusu ile praetor albümünün, mütehavvil kaldığı müddetçe, her sene yeni baştan tanzimi bu avukatların ellerine bırakılmıştı». Bu suretle edict değişmez bir hale getirilip her sene yeniden neşrine bir nihayet verilmek suretile çok mühim bir işin hususî avukatların ellerinden alınmış olması yüzünden bunların nüfuzlarının azalmış olduğu meydandadır. Edict'in boşluklarını doldurmak üzere bu avukatların praetorlarla teşriki mesai etmelerine müsaade edildiği doğru ise de bu onların evvelce haiz olmuş oldukları iktidarın ancak bir ufak kırıntısından ibaretti.

Ad. le Roma hukuk ilminde bir devir kapanır. Roma hukunun ana hatları sessiz sadasız bir surette vâsi mikyasta gayri resmî ve ekseriya isimleri meçhul olup halkla sıkı bir surette temasta

[44] C. Œewke § 18: Toisévâpxés Toúto «Oepatteúelv.»

[45] M. Wlassak, Die klass. Prozessformel Abb. Wien., Sitzungsberichte. 202 Abb. 3. 1924), P. 99.

bulunan avukatların, hususî hayatın icaplarından hukuk yaratan Roma dehasının bu mümessillerinin elbirliğiyle meydana getirilmiştir. Fakat bundan sonra kanun ilmi artık devletin iradesine tâbidir. Kanun ilmi tantanalı istiklâlini kaybederek idarenin bir uzvu haline geldiği gibi, bundan böyle, umumun itimadını kazanmak suretile büyük bir avukatın şerefli mevkii de elde edilemez olmuştur. Kanun ilmi artık İmparatorun kuludur. Maamafih bu, yavaş yavaş, hissedilmeden ve ıstırap vermeden böyle oldu. Avukatların içinde buldukları yeni vaziyet hususî bir kanunla tesis edilmiş olmayıp yeni siyasi tedbirlerin otomatik bir neticesiydi. Ve Roma hukuk ilminin bütün manevî kuvvetlerini gelecek yüzyıl içinde de İmparatorluğun kanunî siyasetinin emrine âmâde kılabilmenin bir tek yolu ancak bu idi.

Eğer hüküm ve kanaatlarımız doğru ise, bir davada «responsum» una bağlayıcı kuvvet atfedilmek suretile buna mezun olan icazetli avukata mutlak bir tavizde bulunulmuş oldu. Ve formula tanziminde yardım hakkını kaybetmesine mukabil «responsa» neşretmek salâhiyeti bir kat daha kuvvetlendirildi. Bununla beraber unutulmamalıdır ki «responsum» hakikî kuvvetini, ancak «ex auctoritat principis» irat eden resmî bir hukukçudan südür ettiği zaman buldu ve ondan sonradır ki İmparator emirnamesi «responsum» la rakabete başladı, ve «responsum» u pekâlâ arkada da bırakabilirdi.

Hukuk ilmine açık kalan başka sahalar nelerdir? Yeni hukuk mesleği yeni tarz bir tedris, yeni tip bir metin kitabı vâsi malûmat edinilebilecek bir icmal istiyordu. Edict'in tevhidî onu bilfiil kanuna müsavi bir hale koyduğu için hakkında tenkitler yapılmak ve «ius civile» ile münasebeti münakaşa edilmek lâzımdı. Her iki iş te muhtelif tip avukatlar tarafından derhal ele alındı. Evvelce hususî şahıslar uhtesinde bulunan hukuk dairesi şimdi eski manzarasını değiştirmektedir. Ad. devrinden itibaren yalnız hâkimliği gaye edinmiş olan gençlerin hukuk tahsil ettiklerini duy maktayız (46). Halk «statione» veya «auditoria»larının Ad.nin emrile birkaç hukuk hocasına hasredilmiş oldukları zannediyoruz

[46] Bernhardy, Röm. Lit. - G. (5 ed.), P. 86.

[47] Gellius, Noct. Att. 13, 13, 1; F. P. Bremer, Rechtschulen (1869), P. 15.

(47). Modestinus, Digest te bize Ad.nin serbest meslek âzalarından mühim bir kısmını dinî merasimlerden muaf tutmuş olduğunu söylüyor (48). Gene Modestinus, hukuk hocalarının Romada gardiyanlık hizmetinden istisna edilmiş olduklarını anlatıyorsa da, bu istisnanın hangi İmparator tarafından yapılmış olduğu zikredilmemektedir (49). Bu fıkraların ikisi de natamamdır: Eğer bunları bir arada mütalea edecek olsaydık o zaman ikinci fıkranın da Ad. ne ait olduğu ve birinci fıkradaki eşhas arasına hocaları da ithal etmek lâzım geldiği kanaatına varabilirdik. Bu hukuk hocaları yeni bir sınıfa mensup bulunuyorlardı (50). Bunlar devlet hizmetinde ün alan, hayat tecrübelerini yüksek mevkilerde, ve hukukî bilgilerini hukukun ameli tatbiklerinden kazanan resmî memurlar değildiler. Bunlar bilinmiyen bir asıldan gelen, hiç bir zaman «ius respondendi» ye malik olmamış ve asla bir devlet memuru sıfatıyla hizmet etmemiş olan, fakat hocalıkları ve eserleri sayesinde şöhret almış olan kimselerdiler. Onların iştihara yegâne haklarını pedagojideki iktidarları teşkil ediyordu. İçlerinden bilhassa ikisi, Caius'le Pomponius, Adr. devrinin en müstesna enmuzeçleridirler. Bugün iptidaî bilgiler için müracaat edilmekte olan Compendia'yı (icmal) bunlar yazmışlardı. Caiusün Institute-si ile Pomponius'ün Enchiridien'i bu sınıf edebiyatın şayanı dikkat iki örneğidirler. Bunlar tedaris esaslarına göre ve tedriste kullanılmak maksadile yazılmış olduklarından açık ve zarif bir üslûp kullanışlı bir tertip ve genç hukukçu için en mühim ve aydınlık olan noktaların zeki bir intihabı gibi iptidaî malûmat veren bir ders kitabının bütün güzel vasıflarına maliktirler. Mazinin, tedriste elzem bir şart olan tarih gözü ile tetkikini bize ilk önce bu kitapların vermiş olduklarına işaret çok enteressan bir noktadır. Kaza bu sınıf edebiyatta aslolan mer'î kanuna ait teferruatın ve filî tatbiklerin tasviri olmayıp mevzuun çarçabuk değişivermiyen ana çizgilerinin canlandırılması olduğu içindir ki Institutes ile Enchiridion, filî muhtevalarının çoktan metrûk kalmış olmalarına rağ-

[48] Digest 27, 1, 6, 8.

[49] Digest 27, 1, 6, 12 (but cf. Index Interpol.)

[50] Pringsheim, Hobe. Ende der röm. Jurisprudenz (Freib. Wiss. Ges. Fasc. 22, 1933), P. 7.

men yıllarca, hatta asırlarca şayanı dikkat bir tebeddüle maruz olmaksızın kabili istifade bir halde kalabilmişlerdir.

Fakat edict'in yapılışının izah ve ius civile ile olan münasebetinin tasviri işi, aralarında yüksek siyasetçilerin ve eski hukukçuların muakıplarını gördüğümüz tamamiyle değişik bir sınıf hukukçular tarafından deruhte edilmiştir. Bu iş daha çok bir siyaset işidir. Zira kanunu tatbik etmek demek bir nevi icrayi hüküm etmek ve yahut icrayi hükmeden ancak Princeps olduğuna göre, Princepse bu yolda yardım etmek demektir. Ve teşri san'atını ise siyasi kabiliyet ve büyük işler başarmaktan mütevellit görgü ile mezcetmek daima mümkündür. Burada da bilhassa meşhur iki ismi Celsus le Julian'ı zikredebiliriz. Celsus Praetor'du; Trakyada Papanın valisi ve iki defa da consul olmuştur. Julius ise Cermania ve Hispania citerior'un Praetor'u, consul'ü ve valisi, Afrikanın da Preconsul'ü idi. Cihan saltanatında hisselerine düşeni yapan bu devlet adamları Ad. edict'inin tefsirini ve ius civile'ye göre şerhini kendilerine bir iş edindiler. Ve böylece bir neticeye vardiirama-makla beraber, ius civile ile ius honoraium'un tevhidine doğru bir zemin hazırlamış oldular. Fakat onlar daha ileri gittiler. Yalnız edict'in şerhi ve medenî kanunun izahı bir tek esere ithal edilmiş değil, aynı zamanda amme hukukunun büyük bir kısmı ile ceza ve usul hukukları da aynı eser içinde toplanılmışlardı. Nihai maksadın sistematik bir tarzda bütün Roma hukukunun tarifini yapmak olduğu âşikârdır. İki noktaya işaret etmemiz lâzımdır: Birincisi amme hukukunun mukaddemesidir ki bize hukukun harici görünüşünün ne derece tadil edilmiş ve iç yüzünün ne dereceye kadar halka yaklaştırılmış olduğunu gösterir. İkinci nokta ise, diğer meseleler mütemmim itibar edilip, bu eserlerin plânlarının Ad. tarafından tevhit edilmiş olan edict'in emriile tesbit edilmiş olduğu keyfiyetidir. Bu bakımdan aynı zamanda bu eserlerin, içinde medenî hukuk ile emirnameler hukukunu bir arada bulduğumuz, tedris kitapları ile tevafuk ettiklerine de işaret etmemiz icab eder. İzah tarzlarındaki bu tecanüs yeni devre mahsus calibi dikkat bir tezahürdür.

Bu devirde bu sınıf eserlerin en ehemmiyetlileri Celsus ve Julian'ın Digest'leridir. Evvelce de aynı başlığı taşıyan eserler mevcut olmakla beraber, onlar da hukuku bir kül halinde bir araya

toplamak gayesi tezahur etmemiştir. Bu mühim eserlerin her ikisinin de aynı başlığı taşımaları sebepsiz değildir. Bu, yeni bir istikamete işaretler ve bizi Justinian'ın Digest'i ile kemalini bulacak olan yollardan ileriye doğru çekip götürür. Justinian tarafından Ad. nin bu iki büyük hukukçusunun bütün müstakil eserleri arasında sadece en ehemmiyetlileri olan Digest'leri iktibas edilmiştir.

Celsus'le Julius'e biraz evvel Ad. nin hukukçuları, ismini verdik. Bunların namları Ad. nin kanun siyasetinin bir sembolü olarak kullanılabilir. İkisi de İmparator şûrasında âza idiler. Ve İmparatorun bilâhare hukuk şekline koyduğu emirnamelerinin ter-tip ve tanziminde çalıştılar. İkisinin de «responsa» neşretmiş oldukları gibi aynı zamanda «exauctoritat principis» neşretmiş oldukları da kabul edilebilir. Her ikisi de Ad. nin edict'i ile alâkadardırlar. Edict'in yeniden gözden geçirilmesi işi Julian'a tevdi edilmişti; ve Julian Edict'e dair bir de şerh yazdı. Edict'in tevhidini ise Celsus'ü bütün eski eserlerini, Edict'in teselsülünü müteakıp hemen yazmış olduğu Digest'i içinde yekvücut olarak toplamaya sevkemiştir. Böylece her kisi de Ad. nin teşrii islahatının bütün evsaf ve hususiyetlerini şahsiyetlerinde birleştiren bir enmuzeç olmuşlardır. «Mektepler» in son liderleri olmak hasebile de ayrıca bir bağılıkları daha vardır. Celsus (Neratuise) ile Proculianların, Julian ise Sabinian'ların son reisleri idiler. Ad. den sonra mektepler arasındaki farklar ortadan kalkar. Caius bu farkların Marcus Aurelius zamanına kadar devamından bahsediyorsa da Caius müstesna, Julian'la Celsus'den sonra şu veya bu mektebe mensup diyebileceğimiz bir hukukçu tanımadığımız için, sadece bir hoca sıfatıyla, Caius'ün böyle eski bir taksimi idame ettirmiş olması pek mümkündür (51). Mektepler arasındaki ayrılığa daha fazla yer yoktur. Bununla Ad. nin teşrii siyasetinin son semerelerine vâsıl oluyoruz. İmparatorluğun şeflik sıfatı kanun ilminin amelî olmasına lüzum gösterdi. Metrûk nazariyat münakaşalarına ancak (iptidaî malûmat veren mektep kitapları müracaate devam edebilirlerdi. Lâkin bütün büyük hukukçular, İmparator tarafından yeni teşkil

[51] P. Krüger, Quellen (2 ed.), P. 163.

edilmiş olan ve hukukun şerhi, izahı ve tatbiki olarak ortaya atılmış bulunan tek gayeyi takip ettiler.

Ad. nin portresini hayalimizde bir vazı kanun olarak canlandırdığımız zaman, hayatını yazmış olan müelliflerin onun seviyesinde bulageldikleri tenakuzların hiç birisine rastlamıyoruz (52). Tedbir ve basiretkârlığı her yanda aynı ruhu ve mazi ile istikbali beşeri aklın hudutları içinde mülâhaza eden tecrübeli bir adamın vakar ve insaflığını göstermektedir. Ne öyle manasız hareketler, ne de bir anın doğurduğu şiddetli, haşin ıslahat bu hayalin yüzünü gölgelendirmemektedir. Her yanda bütün işleri ve hareketleri bir çok bakımlardan aynı gaye ile tartan dikkatli ve irşat edici bir el, hakikî bir devlet adamının ihtiyatkâr eli, görülmektedir. İmparatorluğun saadeti yolunda işe yarar bütün kuvvetleri bir araya toplamak; karışıklık yerine disiplin, intizam ve vüzu, bütün bunlar Ad. nin hukuk ilminin terakkisi, edict'in tamimi ve adaletin ifası için olduğu kadar ordu ve hudutların müdafileri için de beslediği gayeleri idi (53).

Nereye bakılsa bir İmparatorluğun hükümdarına yaraşan derin bir mes'uliyet hissi buluruz. Bu, kendine tâbi memleketlerin ıstırap ve tâkatlerinin derecesini öğrenebilmek için İmparatorun tükenmek bilmez gayert ve didinmesini bize kâfi derecede izah eder (54).

Leopold Von Banke, bu büyük Alman müverrihi, Weltgechichte'sinde Ad. den bahsederken bu noktaya temas eder (55).

[52] E. Salzman, Hadrian u. d. Problem seiner Persönlichkeit (Neue Fahr. f. Wiss. u. Fug. Bib, II, (1926), 520 ff), tries with the aid of modern Psychology to expose the unity of charater, but neglects the work.

[53] These achievements strike it as being more characteristic for an evaluation of the Emparor than his amaturish attempts in art.

[54] On his travels: Kornelann, Kaiser Hadrian (1905), P. 41 ff.; W. Weber, Untersuch. Z. Cesch. d. K. Hadrian (1907), P. 86 ff.

[55] Leopold von Ranke, Weltgeschichte (4 th ed.), III, 153-4. «Hadrian seems to have felt deeply what it meant to be the leading man among all the peoples surrounding the Mediteranean. He was truly à man of universal culture, which was never more widespread or seemed of greater importnace to humanity than at that time.»

«Adriyen scheint es ganz gefehlt zu haben, was es hiess, der erste Mann unter allen den recht ein Mann der allgemeinen Kultur, die niemals weiter verbreitet oder den Menschen wichtiger erschienen ist als damals.».

Tercüme eden
SIDIKA TAHİR

Yazan
FRITZ PRINGSHEIM